

Ács Pál

EGY CSUDÁLATOS ÉNEK*

A *Kunstkammer* eszméje Esterházy Pál költészetében

Fidelitatis industriaeque exemplum – ez a felirat olvasható a fraknói (ma: Forchtenstein, Ausztria) Esterházy-vár falán. A 17. század elején közrendi sorból felemelkedő Esterházy család valóban a hűség és a szorgalom példája volt: a „barokk kori” Magyarország legelőkelőbb és leggazdagabb főnemesi famíliái közé küzdötte fel magát. Folyamatosan növekvő befolyásukat a Habsburg uralkodó és a katolikus vallás iránti hűségüknek, az oszmán hódítók elleni harcokban szerzett érdemeiknek, valamint kitűnő házassági stratégiájuknak köszönhették – ország-résznyi földbirtokokat, fejedelmi kincseket mondhattak magukénak. Becsvágyukat azonban sohasem elégítette ki a háború és a politika. Minden más arisztokrata családot felülmúltak a kultúra támogatásában. A művészetpártoló Esterházyak közül is kiemelkedett a hosszú életű Esterházy Pál (1635–1713), a család hatalmát megalapozó Esterházy Miklós fia, aki hűségben és szorgalomban nem maradt el a vár feliratát megfogalmazó apja mögött. Rendíthetlensége – az atyai példán túl – személyes okokból eredt. A törökök ellen 1652-ben vívott nagyvezekényi csatában a család négy férfitagja esett el, köztük Pál testvérbátyja, az Esterházy család feje, László is. A korábban egyházi pályára készülő, művészi terveket szövőgető 17 éves Esterházy Pálra ekkor szakadt rá hirtelen a nehéz családfői tisztség. Ettől kezdve egész élete a legnagyobb politikai nyilvánosság előtt telt. Privát ambícióit azonban nem adta fel.

Az ország legbőkezűbb mecénásaként folyamatosan bővítette az apjától örökölt családi műgyűjteményt és kincstárat, számtalan képzőművészeti alkotás létrejöttét segítette elő, és maga is jártas volt a zenében és a költészetben. Esterházy a szó régi, egyszersmind nemes értelmében vett „műkedvelő” volt. Több művészeti ágra kiterjedő érdeklődése, fogékonysága és aktivitása elsősorban nagyfokú változatosságával vonta magára a figyelmet. Arra azonban ritkán szokás gondolni, hogy életművének barokk tarkasága egységes alkotói elgondolásból fakad. A műgyűjtői és a költői szándékok a felszínen különbözhetnek, mégis összehangolt belső célkitűzésekből erednek. Az Esterházy-mecentúra művészeti

* A dolgozat angol nyelvű előadásként hangzott el az *Anti-Ottoman Wars and the Culture of Nobility in East Central Europe, 16th–18th Century* című nemzetközi konferencián (Lipce, GWZO, 2008. október 23–25.)

programja tehát az irodalmi műveket is segíthet értelmezni, és megfordítva: a versek szoros olvasásával a műgyűjtemény koncepciójához is közelebb juthatunk.

Esterházy Pál ifjúkori verskéziratai között maradt fenn egy hosszú, különös, nehezen érthető költemény, amely az *Egy csudálatos ének* címet viseli. Keletkezésének pontos időpontját nem ismerjük, csak annyi bizonyos, hogy az 1656-ban összeírt első versgyűjteményében már benne volt. Van, aki kétségbe vonja a mű szerzőségét. Erre az szolgál alapul, hogy később, 1670-ben Esterházy ismét egybemásolta verseit, ám ebből az újabb kéziratból ezt a költeményt valamely okból elhagyta. Még sincs ok elvitatni tőle, hiszen a szöveg tartalmi, formai, és főként műfaji ismérvei rokoníthatók a többi költeményével.

A szerző kedvenc műfaja volt a természet és az élet különféle jelenségeit felsoroló, rendszerező katalógusvers. Versbe szedte a drágaköveket, a virágokat, a halakat, a madarakat, a földi állatokat, az évszakokat, a vadászat és a madarászat multságait. A száztizenkét versszakból álló *Egy csudálatos ének* is a katalógusversek közé tartozik, csakhogy a téma ezúttal nem természeti, hanem természetfeletti. A költemény különleges, szinte félisteni képességekkel megáldott mitikus harcosok felsorolása. Ezek a mesébe illő hősök valamennyien emberfeletti lények, akik azonban a való világban, a szinte térképészeti pontossággal megjelenített földgolyó különböző tájain élnek. A vers fikatív elemei tehát a valóságot értelmezik; afféle *Theatrum mundi*ként a földrajzi értelemben megismerhető világ egészét igyekeznek átfogni, ábrázolni és mintegy modellezni.

Mintha egy glóbuszt pörgetne ide-oda a kéz, a tekintet pedig képzeletben bejárna az egész földtekét: Magyarországról indulva hirtelen Scythiában, a magyarok legendás őshazájában terem, majd váratlan és valószerűtlen ugrásokkal a négy világrész ismert és alig ismert országait keresi fel. Több mint negyven ország közt eljut Moszkvába, Izlandra, Grönlandra, a Baltikumra, Perzsiába, Indiába és Kínába, Észak- és Dél-Amerikába, sőt még a csendes-óceáni Molukkaszigetekre is. Utolsó állomása Adea „szép országa”, a legendás Hadiyya, vagyis Etiópia, melyet a földi paradicsommal azonosít.

Esterházy Pál verséről húsz évvel ezelőtt készült az eddigi egyetlen tanulmány, amely a 17. századi magyar epikus költészet hagyományaiból kiindulva magyarázta azt. Az elemzés meggyőző szövegpárhuzamokkal derítette fel a mű bizonyos részleteinek eposzi forrásait. Kevésbé sikerültek azok a találgatások, amelyek egyes hőszereplőkben a kor magyar hírességeit, Zrínyi Miklóst, Zrínyi Pétert, Esterházy Lászlót, illetve magát a versszerzőt vélték felismerni. A vers hősköltészeti karaktere amúgy is kézenfekvő, hiszen a világ minden részén harcoló mitikus vitézeket gyakran ismétlődő, állandó jelzők jellemzik, és mesés ellenfeleik erejének felnagyítása révén maguk a hősök is óriásokká növekszenek: „az eget ezek mérik”. Végül, de nem utolsósorban eposzi természetű a költemény műfaja, a katalógus. Csakhogy a szokványos enumerációkkal szemben ez a mű egyetlen, a világ egészét felölelő katalógus.

Joggal merül föl a kérdés: vajon milyen forrásokat használt Esterházy Pál a költemény megírásakor? Bizonyos, hogy a vers nem pusztán a merészen csa-

pongó fantázia szülötte, ám az is kétségtelen, hogy magyar vonatkozásokban gazdag, egyénien megformált kompozíció. Sajnos a mű közvetlen szövegelőzményét egyelőre nem ismerjük. Ifjúkori alkotásról lévén szó, feltétlenül szóba jöhetnek a nagyszombati és grazi jezsuita tanintézetekben használt földrajzkönyvek, térképek, *Mappa Mundik*. Közvetlenül mégsem meríthetett ezekből, mivel az egykorú jezsuita földrajztudomány magas színvonalú ismereteket közölt, és igyekezett levetkezni a középkorias szemlélet béklyóit, márpedig Esterházy verse ennek az ellenkezőjéről tanúskodik: rendszertelen összevisszaságban sorolja fel a világ részeit, és a földrajzi mítoszoktól nemigen tartózkodik.

Noha a kor térképészete gyorsan fejlődött, mégsem szakított mindenestül a mitikus geográfia régi hagyományaival. Ezek a tradíciók továbbéltek, sőt felerősödtek az egyre művészebb kivitelű atlaszok dekoratív elemein. Mercator és Ortelius új kiadású, illusztrált mappái rendkívül népszerűek voltak. Ezekben előszeretettel ábrázolták a megszemélyesített szeleket, az elemeket, a világcsodákat, a perszonifikált bolygókat, valamint az évszakokat. Más térképeken feltűntek a távoli világrészek jellegzetes öltözötű lakosai, uralkodói, a történelem nagyjai, például a római császárok, valamint a négy világtáj megszemélyesítései. Ez utóbbiakat többnyire a tájegység tipikus állatain, tevén vagy krokodilon ülve ábrázolták. Claes Janszoon Visscher *Nova Totius Terrarum Orbis Geographica* című, 1652-ben kiadott világtérképén az Amerikát megtestesítő indián figura egy igen különlegesnek számító állaton, tatun (armadillon) lovagol. Ezt a képet Esterházy Pál is ismerte, mivel birtokában volt a térképillusztráció előzményéül szolgáló rézmetszet (Marten de Vos antwerpeni festő rajzának reprodukciója), amely ma is a fraknói Esterházy-gyűjteményben van. Hasonló allegorikus ábrázolásokat a bécsi Hofburg gyűjteményeiben mindenképp látnia kellett az ifjú Esterházy Pálnak. Távoli földrészek tárgyi emlékeit és egzotikus tárgyú műalkotásokat csodálhatott meg akkor is, amikor németországi utazása során 1653-ban – sógorával, Nádasdy Ferencsel, a híres műgyűjtővel együtt – a bajor választófejedelemnél vendégeskedett Münchenben.

Köztudomású, hogy az Esterházy által meglátogatott nagy osztrák és bajor műgyűjtemények jelentősen különböztek a mai múzeumoktól. Nemcsak műtárgyakat őriztek bennük, hanem az élettelen és élő természet múltját és jelenét teljességében reprezentáló tárgyakat, ásványokat, fossziliákat, régészeti leleteket, valamint az emberi kéz és szellem legkülönfélébb régi és új alkotásait, antik szobrokat, pénzeket, képeket, aranyból, ezüstből, drágakövekből, elefántcsontból és más értékes anyagokból készült kincseket, könyveket, valamint fegyvereket, műszereket, órákat és más automata gépezeteket. A gyűjtemény szerves részét képezte a flórát és faunát bemutató kert és az állatsereglet is. A kozmosz egészét mikrokozmoszként magába sűrítő gyűjteményeket a 16. század közepétől fogva Kunstkammerként emlegették. Ilyen, a kor ízlése és mértéke szerint is fejedelmi igényű csodakabinetet rendezett be Esterházy Pál a fraknói várban. A részben még ma is *in situ* létező műtárgyegyüttes minden vonatkozásban magán viseli a Kunstkammer jellegzetességeit, elegendő most a finoman megmunkált kőzetek-

ből, valamint a természeti ritkaságokból álló kollekcióra, vagy az igazi különlegességnek számító önjáró Bacchus-automatára gondolni. A Budapestre került Esterházy-kincstár világhírű darabjai egykor szintén a frankói Kunstkammer féltve őrzött darabjai voltak. Számos jellegzetes tárgy között érdemes felfigyelni a gyöngyházkagylóból készült serlegre, a strucctojás felhasználásával kialakított asztaldíszre, és különösen a bányászjeleneteket ábrázoló dízszerlegre, amely a felszínre hozott érc megtisztításának, vagyis a természeti kincsek megnevelésének, *naturalia* és *artificialia* összekapcsolódásának folyamatát, a Kunstkammer szellemiségének lényegét érzékelteti.

Élete végén, 1695-ben írta Esterházy: „Habeo etiam aliquas raritates, uti dicitur Cabinetum, seu Kunstkammer...” Ám az európai műgyűjtemények divatos rendezőelvét, a Kunstkammer ideológiáját nyilvánvalóan már ifjúkorában magáévá tette. Az *Egy csudálatos ének* számos vonatkozása erről tanúskodik. A katalógusvers fentebb már említett műfaja nemcsak epikus kontextusba illeszkedik, hanem – magától értetődően – a Kunstkammer fogalomkörébe is. Noha a vers *historiaként* határozza meg önmagát, összefüggő történetként mégsem értelmezhető. A benne megnyilvánuló historikum nem egyedi események sora, hanem kozmikus fejlődéstörténet: térben és időben lépcsőről lépcsőre haladva, fokozatosan regisztrálja a természetben lezajló változásokat. Ebben az értelemben egy egyetemes Kunstkammer katalógusa. Tudjuk, divat volt ekkoriban a világot Isten Kunstkammerének nevezni.

Szorosan ide kapcsolódik a költemény címe is. A „csudálatos” szó annyit tesz: ’szép’, ’gyönyörű’, ’csodálatra méltó’, de ezúttal nyilvánvalóan azt is jelenti, hogy ’csodákban gazdag’, ’csodákkal teli’, ’csodákról szóló’ (és persze azt is, hogy csodák történnek benne: a katonák rendkívüli ereje legyőzi a legfélelmetesebb ellenséget is). Márpedig az ideális Kunstkammer legszembeűnőbb vonása a természeti csodák bőséges készlete: egzotikus növények maradványai, kihalt állatok fossziliái, sosem látott távoli lények, például tatuk preparátumai, az unikornis szarvának vélt narválagyar, gyűjtőnevükön nevezve mindezeket: *mirabilia*. Hasonló természeti csodákat vonultat fel a vers a mitikus hősök ellenfeleiként. Az egyik harcos rendkívüli erejét az jellemzi, hogy a márványt is képes elemészteni. A másik vitézzel nemes drágakincsek, *drágakövek* tárházában találkozunk. A hősök madarakat, szörnyű vadállatokat, medvét, oroszlánt, elefántot, tigrist, vad bikát vernek agyon. *Csudáknak* nevezett „undok krokodilusokkal”, áspiskígyókkal, viperákkal, bálnákkal bocsátkoznak küzdelembe. Egyikükről megtudhatjuk, hogy „volt már közi sok vadakkal, / Sőt rettentő állatokkal, / Vívott tengeri halakkal, / Rettenetes cethalakkal”. Olyan hős is akad, aki Scythiában egy olyan „földi csudát..., csuda állatot” pusztít el, amelynek „Hossza száz araszni vala, / Széli kilenc réfni vala”. Mérges sárkányokkal is szembekerül némelyikük, sőt, olykor démonokkal, lidércekkal is: „Mondom, bizony Fúriákkal, / Avagy inkább Háрпиákkal, / Kegyetlenkedett Párkákkal, / Egyszersmind száz boszorkánnyal.” A harcosok végezetül a monstrumokkal egy sorban említett „pogányokkal” (értsd: a törökkel) is véres harcokat vívnak.

Mintha a négy világtáj csodás faunáját, különös lényeit ábrázoló népszerű kabinetképeket szemlélnénk, egy „Kunstkammerschrank” díszítményeit, azt a műfajt, amelynek talán leginkább kvalitásos reprezentánsa Jan van Kessel – Esterházy versével közel egykorú – festményciklusa a müncheni Alte Pinakothekben. A Kunstammerhez kapcsolódó spekulációknak megfelelően Esterházynál is minden felbukkanó lény valóságos csoda, természeti különlegesség, avagy eltorzulás. Horst Bredekamp megállapítása szerint „e rendhagyó esetekben egyfajta fejlődés utáni vágy ölt testet... s még ha az eredmény torzszülött is, az idő és a véletlen összjátékában megmutatkozik az evolúció lehetősége”.

Az „Isten laboratóriumából” előkerülő szörnyek, kuriózumok és csudák kusza kavalkádját sajátos perspektívából ábrázolja a költemény. Érdeemes ebből a szempontból különös figyelemmel olvasni a vers elejét és végét. Kezdjük a legvégén. A képzeletbeli világutazás végpontja Adaea, „Világnak legszebb országa, / Az földnek paradicsoma”. A Föld egyik végén fekvő ország pontos holléte úgymond felfedhetetlen titok, mégis nyilvánvaló, hogy Etiópiáról van szó, amelyet a 16. században János papkirály titokzatos birodalmával és a földi paradicsommal hoztak összefüggésbe. Francisco Alvares etiópiai portugál követ 1540-ben megjelent úti beszámolójából ismerte meg a világ Zar’a Ya’kob etióp király és a pogány dél-etiópiai hercegnő, Eleni házasságának épületes történetét. Az 1522-ben elhunyt királyné, akit Esterházy verse Adaea királynéként emleget, az etióp történelem kimagasló alakja volt. Uralkodása egyesítette Hadiyyát és Etiópiát. A béke és virágzás kora volt ez az afrikai birodalomban, amikor a pogányok és a keresztények nyugalomban éltek együtt. Esterházy Pál szerint ezen a helyen mindenki erényes és kegyes, ám az Istent „sokféleképpen hiszik”. Erre a történetre vetíti rá a János pap országát, a napkeleti keresztény papkirály koronáját, udvartartását, oszlopos palotáját bemutató Európa-szerre ismert középkori legendát, amelynek egyébként 16. századi magyar verses feldolgozása is ismeretes.

A vers világában ez az ország a paradicsomkert, a maga tökéletességében és harmóniájában képviseli az isteni alkotóerőt. A teremtés legrejtettebb titkai, a repülés, a magnetizmus, a szelek és a vulkánok mechanizmusa, a halmazállapotváltozások mind-mind a világ eredeti tökéletességét jellemző titkok és csodák. A földtekén szétszóródott valamennyi hősnek ez a „kincses, gazdag ország” az igazi hazája: „Midőn ez országban vannak, / Kevés ideig mulatnak, / Egymással szépen vigadnak, / Kedvesen is barátkoznak. // De mihelt onnét kijutnak, / Csuda dolog, mint változnak, / Mindent ők öszverontanak, / Egymással is megharcolnak.” Ez annyit tesz, hogy a mű végén feltáruló paradicsomkertből visszatekintve maga a létező világ monstrumok és rút fenevadak birodalmának látszik. A hős feladata megküzdeni ezekkel.

A költemény elejéről nézve a földkerekség egészén heroikus küzdelem folyik. Ebben az értelemben az *Egy csudálatos ének* valóban epikus ihletésű szöveg. Egyszersmind pontosan követi a Kunstammer elméletének az emberi alkotóerőre és annak produktumaira, az *arsra* és az *artificialiára* vonatkozó elgondolásait. Sajátos aspektusa ennek a teóriának, hogy dinamikusan összekapcsolja a

művészetet és a természetet. Ezt az evolúciót utánzó kreatív folyamatot a természeti tárgyakat megmunkáló és kiegészítő *artifactualumok*on – például az Esterházy-kincstár legszebb darabjain – a gyakorlatban is megcsodálhatjuk. Esterházy Pál versében csupán egyetlen olyan hős szerepel, aki emberfeletti erején túl művészi erényekkel is fel van ruházva, Mars isten mellett a Múzsák is kedvelik őt. Ez a figura magyar, és költészettel is foglalkozik. Lehetséges, hogy valós személy ihlette, lehet, hogy nem. Ennél lényegesebb dolog az, hogy művészi alkata sajátosan értelmezi azt a küzdelmet, amelyről a vers többi részében is olvashatunk. Ez a hős a természet negatív torzulásainak inverziója: maga is csuda, és rendelkezik a természeti csodák, az oroszlán, a vadkecske, a dühös medve tulajdonságaival. Ugyanez a többiekről is elmondható: szarvashoz, saskeselyűhöz, vad farkashoz hasonlatosak, akiknek láttán „az természet iszonyodik”.

Ez a heroikus szemlélet kétségkívül magyar sajátosság. A hősök leggyakrabban oroszlánokkal és sárkányokkal viaskodnak itt, miként a hősök legnagyobbika, Herkules. Talán nem merészség feltételezni, hogy a török elleni küzdelmet nemzeti és családi elhivatottságnak tekintő Esterházy Pál ebben a művében a Herkules-toposzt használja fel, amelyet már a 15. századtól fogva gyakran rászabtak az oszmánok ellen harcoló magyarokra. Az irodalomtörténet kimutatta, hogy „a *Hercules Hungaricus*-toposz kisugárzása olyan erős lehetett, hogy győzelme után Szolimán sem nyugodott, amíg Konstantinápolyba nem szállította a budai vár három Herkules-szobrát, és leláncolva [!] fel nem állította őket Theodosius császár sírjánál”. Idős korában Esterházy Pál is állíttatott egy szobrot, mégpedig saját magának. Ez a különleges lovas szobor törökverő hősként ábrázolja a megrendelőt. Izgalmas kérdés, hogy a fejedelmi reprezentációba illő alkotást miért a fraknoi vár udvarán, zárt térben állíttatta fel Esterházy. A választ részben a most tárgyalt ifjúkori költemény, részben pedig a várkapu meghökkenítő dekóruma, egy krokodil preparátuma adja meg. A szoboralak és a krokodil fenyegetően fordulnak kifelé, szembe a feltételezett török támadókkal. Egy másik nézőpontból ez a látvány mégsem riasztó, inkább bizarr. Egy krokodil látható, amely leginkább kíváncsiságot kelt, aztán egy lovát ugrató hős, aki vaskos falak közé van zárva. Tudjuk, hogy Fraknó Esterházy Kunstkammere volt. A krokodil egyértelműen ezt jelzi. A fenevadról a tekintet azonnal a csodakabinet hősi pózban ábrázolt tulajdonosára siklik. Képi metafora ez. Annyit jelent, hogy a vár ura olyan műgyűjtő, aki hősi erényekkel büszkélkedhet. Esterházy számára az ország felszabadításának ügye nem sokban különbözött a világ szerkezetének kreatív tanulmányozásától egy Kunstkammer laboratóriumában.

Az ifjú korában alkotott költemény hősei szintén egy ideális Kunstkammer terében mozognak. Herkulesi munkát végeznek azáltal, hogy fokozatos és állandó küzdelemben állnak a természet torzulásaival. A reneszánsz festészet egyik ismert képtípusa Herkulesként mutatja be a műgyűjtőt, olyan hősként, aki az erény és a művészet pártolásával a *virtus* és *voluptas* válaszútján álló antik héroszt utánozza. A vers legelején megjelenő magyar hős tehát olyan költő és művész, aki helyreállítja a természet és az ország eredeti, paradicsomi állapotát.